

EVOLUCIJA NASELJA U SLAVONIJI

OD NAJVRANIJEG NASELJAVANJA DO SAVREMENIH URBANIH FORMI (OBLIKOVANJE NASELJA, GRAVITACIONI FAKTORI I PROCESI)

Veoma povoljni geografski uvjeti većeg ravničarskog dijela današnje Slavonije, plodne površine s bogatom florom i faunom još od najstarijih vremena privlačili su ljude. Zbog toga, upravo na terenu Slavonije, nalazimo vidne tragove jednog kontinuiranog razvoja od prastarih naseobina, s najnižim stepenom proizvodnje, pa do današnjih daleko kompleksnijih formi naselja. Ako se samo malo pažljivije razmotri čitav taj problem, postaje odmah uočljivo da su u čitavom tom razvojnom procesu postojale izvjesne zakonitosti koje su bile odlučne kod odabiranja mjesta pogodnog za naseljavanje. Tako vidimo da su najčešće i prethistorijska naselja bila na istom mjestu ili u blizini današnjih. To se događalo čak i onda kad su, uslijed raznih političkih prilika, invazija ili pritisaka osvajača i elementarnih nepogoda, uslijedila bježanja i iseljavanja, što je neminovno dovelo do privremene opustjelosti nekih predjela. Zatim se opet nastavilo kretanje u određenom krugu. Došli su novi naseljenici koji su se opet redovito naseljavali na starim lokalitetima. Znači, ljudi su se uvijek grupirali oko izvjesnih tačaka i naročito interesantnih površina, obrazujući najprije oko njih malo jezgro, da bi se kasnije oko njega grupirale i veće grupacije ljudi, slično kristalizaciji materije u neorganskom svijetu. Zatim su ljudi tako okupljeni svojim radom i inteligencijom postepeno usavršavali i povećavali prirodne izvore elementarnih životnih potreba, podižući tako vrijednost geografskog i ekonomskog položaja nekog mjesta. To je opet lančanom povezanošću privlačilo druge, i tako su ljudske aglomeracije postepeno rasle i razvijale se.

Pri tome treba imati u vidu da su mnogi i različiti uzroci određivali položaj i razvoj gradova, s jedne, i sela s druge strane: »jer su gradovi«, kako kaže Cvijić, »društvena naselja više vrste, a često i znak i izraz više civilizacije, dok su sela prostije jedinice naseljavanja«. ¹ Jedno je, međutim, u obadva slučaja zajedničko — prirodne i geografske prilike, no s tom razlikom što kod nastajanja i razvitka sela gotovo isključivu ulogu igraju spomenuta dva faktora — prirodne i geografske prilike. Dogle su u evolutivnom procesu gradova ovi momenti samo dio komponenti od kojih zavisi njihov razvoj. Na njihov položaj i razvoj utiču i drugi, isto tako, važni, ako ne ponekad i važniji faktori a to su: opći tok historijskog razvoja, smje-

---

1. J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, str. 296, Beograd, 1922.

ne raznih kultura, nove komunikacije, promjene saobraćajnih sredstava, etnografske prilike i, svakako, razvitak proizvodnih snaga. I zato pri proučavanju evolucije gradova, treba imati u vidu sve ove faktore, dok je kod sličnog ispitivanja manjih naselja ili sela ponekad dovoljno poznavati samo lokalne zemljišne i ekonomske prilike odnosno njihov geografski smještaj.

Mi bismo, međutim, u ovom slučaju predaleko otišli kad bismo pokušali obuhvatiti razvoj svih naseljenih kompleksa na teritoriji Slavonije. Zbog toga ćemo se, s obzirom na prostor i vrijeme, u historijskom praćenju razvoja naselja, ograničiti samo na značajnije punktove i one ljudske aglomeracije koje su imale određenog udjela u formiranju današnje geografsko-političke, ekonomske i sociološke situacije u Slavoniji.

OD PRVIH NASEOBINA DO KELTSKE URBANIZACIJE

Rasprostranjenost arheoloških lokaliteta na prostoru između Save, Drave i Dunava, s nalazima kremenih oruđa, tragova ognjišta, keramike, metalnih predmeta: od bakra, bronzе i željeza, naseobinskih objekata, s tragovima primitivne fortifikacije, i to najčešće u blizini današnjih naselja, evidentno dokazuju rano prisustvo ljudi i stalan životni krug u spomenutom interamniju.

Sudeći po nalazima na obali Dunava, nedaleko Vukovara, tragovi prvih ljudi u ovom kraju vode čak u gornji paleolitik, tj. nekih 20.000 godina unazad. I od tada, kroz neolitske kulture dalje, ovaj društveni razvoj, u jednom kontinuiranom kronološkom redu, ne prekida se više.

Taj put, od završnog razdoblja najstarije kulture neolitika, s primitivnim načinom stanovanja i života, pa sve do podizanja čvrstih gradova kao društvenih naselja više vrste s kompleksnijim formama jednog organiziranog života, ostavio je obilje tragova na čitavom prostoru današnje Slavonije. Pokušat ćemo da makar samo i djelomično oživimo ovu razvojnu liniju:

Oko Ervenice na Bosutu, u Sarvašu i Vučedolu pronađeni su ulomci svakodnevnе i fine keramike, tzv. **starčevačke** kulture (njen završetak je i završetak starijeg neolita u našim krajevima — razdoblje oko 3100. pr.n.e. do oko 2200. pr.n.e.). Nalazi **sopotsko-lengyelske** kulture (oko 2200. pr.n.e. — oko 2000. pr.n.e. svršetak neolita) pronađeni su u Ervenici (Vinkovci) i u Sopotu kod Vinkovaca. Obje ove kulture imale su naselja tzv. zemuničkog tipa i s kućama od kolaca obljepjenih blatom. **Badenska** kultura (početak eneolita, kraće razdoblje od 2000—1900. pr.n.e.) ostavila je tragove u Sarvašu i Vučedolu. Najreprezentativnija eneolitska kultura srednje Evrope **Vučedolska** (oko 2100—1900 ili 1800. pr.n.e.) ostavila je bogata nalazišta također u Vučedolu kod Vukovara i Sarvašu kod Osijeka.² Brojni relikti **brončanodobne**, tzv. **bjelobrdске kulture** iz Bijelog Brda, Sarvaša, Dalja, Erduta, Vukovara i Lovasa (kod Vukovara) dokazi su intenzivnog života u vrijeme kad su ovo područje nastanjivala **već prva poznata ilirska plemena**. No, kako se pretpostavlja, ipak je u to vrijeme još osnovni etnički sloj bilo **neolitsko** stanovništvo. Miješanje i preplitanje tih raznih etničkih skupina svakako se odrazilo i u njihovoj materijalnoj kulturi. Ali ni podaci ni arheološka ispitivanja nisu do

2. S. Dimitrijević, Problemi neolitika i eneolita u sjeverozapadnoj Jugoslaviji, Opuscula Arheologica sv. V, 1961.

3. Jugoslavenska enciklopedija II, 236 Zagreb 1956.

danas razjasnila etničke odnose u brončano doba.³ Zatim slijede kulture željeznog, historijskog doba. Daljska kultura halštata s nalazištima iz ilirskog vremena u Dalju, Osijeku, Vukovaru, Gornjem Slatniku i Velikom Dabrđu kod Đakova (od 900. — 300. p.r.n.e.) i prva kultura historijskog razdoblja keltskog latena (oko 300. g. pr.n.e. dolaskom Kelta u savsko-dravski interamij), s lokalitetima mlađeg željeznog doba u Osijeku u Ervenici.⁴

Ne ulazeći u tipologiju kulturnog inventara, karakterističnog za pojedina razdoblja, jer je to pitanje posebnog razmatranja, nas u ovom slučaju zanimaju one promjene koje su, kao odraz određenog kulturnog razvoja proizvodnih snaga i društveno-ekonomskih odnosa, utjecale na čovjekov način stanovanja i razvitak ljudskih zajednica.

Već od neolitika, javljaju se kao zaokružene društvene cjeline naseobine od kojih su neke, tzv. graci, izgrađene na teže pristupačnim mjestima. Svoje potpunije oblike dobivaju naselja u brončanom dobu. To su već šire zasnovane gradine s većim brojem kuća, ograđene zidovima ili palisadama. Njihovih ostataka nalazimo i u Slavoniji.⁵

Kakva je bila prava svrha i uloga ovih prethistorijskih gradina, u kojima neki urbanisti vide začetak budućih gradova, jedno je od važnijih pitanja kojima se bavi savremena arheologija. Jedan od odgovora daje i poznati češki prethistoričar Jiří Neustupny:

»Ova utvrđena naselja nisu služila za zaštitu jedne etničke grupe od druge«, kaže poznati češki arheolog, »jer u primitivnom društvu dvije ili više etničkih grupa nisu ni mogle živjeti jedni pored drugih na istom teritoriju. A posebno je pitanje da li su u prethistoriji uopće i postojale etničke grupe kao političke cjeline, da bi zbog nekih etničkih razloga podizali utvrde za obranu jednih od drugih. Zbog toga je vjerojatnije, da su utvrđena naselja u prethistoriji bila podignuta radi unutrašnjih konflikata u društvu koje se sastojalo od malih jedinica osnovanih na krvnom srodstvu. Opisati prethistorijske utvrde samo kao utočišta značilo bi problem suviše pojednostaviti, premda su u opasnosti igrale i takvu ulogu. Još teže je utvrditi ulogu određenih naselja u ekonomskom životu tadašnjeg doba, jer je manje ili više cjelokupna tadašnja ekonomska aktivnost bila pretežno zasnovana na agrikulturi, a njen progres i višak proizvoda teško se može ocijeniti iz arheoloških nalaza prije latena. No, kraj svega toga, najvjerojatnija svrha tih gradaca prije pojave latenskih oppida bila je da zaštite napredak i rezultate ekonomske aktivnosti kojom su upravljali poglavari pojedinih gradina. Može se pretpostaviti i to da je privilegirani socijalni stratum koji je kontrolirao prethistorijsko društvo živio u gradinama na uzvišenjima, a s njima također i obrtnici pridošli iz susjednih naselja. To je posebno uočljivo u vrijeme nastajanja oppida.«⁶

Kao što se iz prednjeg citata nazire, situacija postaje već znatno jasnija u doba latena čiji su najizrazitiji predstavnici Kelti. Upravo Keltima, čija je ekspanzija u naše krajeve uslijedila u IV st. i koji su se kroz dugo vrijeme svog boravka u Panoniji asimilirali s autohtonim Ilirima, pripisuju se prvi pokušaji

4. Isto, III, 655, Zagreb 1958.

5. B. Gavela, Keltski oppidum Židovar, Beograd 1952.

6. J. Neustupny, Neki problemi o naseljavanju u prethistoriji, Zbornik narodniho muzea v Praze Sv. XXII br. 2.

urbanizacije i organiziranja područja na kojem su živjeli. Tako su oni znatno prije Rimljana prišli izgradnji putova potrebnih za bolje povezivanje pojedinih centara, a što je još značajnije, njima se za vrijeme njihovog gospodarenja Slavonijom i današnjom Baranjom pripisuje osnivanje naseobina od kojih su neke s vremenom prerasle u centre s urbanim atributima. Tako se misli da su današnja baranjska mjesta Darda, Benga i Pečuh iznikla na lokalitetima keltskih naselja. Isto tako i kasniji rimski gradovi na Dravi i Dunavu: Carnuntum (Pitomača na Dravi), Scarabentia (Sopron), Bregecio (O — Szöny), Bataszek, Mursa (Osijek), Taurunum (Zemun) i Singidunum (Beograd) bivši su keltski oppidumi.⁷ Kao što se zna, Kelti su imali dva tipa naselja, otvoreni — koji je imao karakter trgovačkih odnosno ekonomskih centara, i zatvoren tzv. oppidi utvrđeni zemljanim bedemima ili palisadama. Oppidi su obično imali vojno obilježje kao što je to na pr. slučaj s oppidumom na lokalitetu Donja Bebrina. Ne samo oppidi u podunavskom dijelu već su i uz Savu postojala takva keltska utvrđenja vojnog karaktera.⁸

Keltsku prisutnost u Podunavlju zabilježio je Arijan, datirajući susret keltskog izaslanstva 335. pr.n.e. s Aleksandrom Velikim, koji se našao na Dunavu u borbi s tračkim plemenom Tribalima. Od toga trenutka, pa sve dok nisu vojnički i ekonomski oslabili, a taj pad se računa od 85. pr.n.e., Kelti se nisu lako asimilirali. Tek s njihovim slabljenjem oni se etnički stapaju s domaćim Ilirima i dr.⁹

Legije u Panoniji otvaraju eru rimske kulture i civilizacije na ovom području.

URBANIZACIJA ANTIČKIH NASELJA U PANONIJI

Rimljani su zašli u ovaj ilirsko-keltski prostor nakon Oktavijanovog pobjedonosnog rata protiv Karna, Japoda i Panonaca 35.—33. pr.n.e. i zauzimanja japodskog grada Metuluma (negdje oko Siska), ali su svoj Imperij u području srednjeg Dunava učvrstili tek nakon Aurelijevih ratova s Kvadima, Markomanima i Sarmatima iza 167. g.n.e. Upravo na ovom prostoru Imperija se našla suočena s opasnim susjedima koji nisu podnosili njeno prisustvo. S tom opasnošću, koja im je ozbiljno prijetila s područja donjeg i gornjeg Dunava, Rimljani su stalno računali. Stoga je strategija zahtijevala što hitnije osvajanje Panonije i stvaranje neke vrste klina među barbarskim plemenima koja su se često, udružena u saveze, zaletala na rimsku teritoriju.¹⁰

Upravo ova stalno prisutna opasnost i vojnički razlozi bili su odlučujući faktori zbog kojih su Rimljani morali posvetiti posebnu pažnju ovom dijelu Imperije, inkorporiranom kao Provincia Pannonia. Tom momentu prvenstveno treba pripisati i onu dalekosežnu politiku u izgrađivanju sistema koji će omogućiti Rimljanima da se na prostoru današnje Slavonije i Baranje održe gotovo 500 godina.

U takvom nastojanju prva briga rimskih upravljača bilo je konsolidiranje stalno nemirne granice, s vješto izgrađenim lancem legijskih taborišta i utvrđe-

7. B. Jankulov, Utvrđenja Rimljana i barbara iz doba seobe naroda.

8. J. Todorović, Kelti u jugoistočnoj Evropi, Beograd 1968.

9. Isto.

10. N. A. Maškin, Istorija staroga Rima, Beograd 1951. Naučna knjiga.

nja. Danas na liniji Batina Skela — Osijek i Osijek — Beograd postoji čitav niz lokaliteta i to uglavnom u najužem području današnjih naselja, gdje su još uvijek dosta jasni tragovi nekadašnjih rimskih uporišta. I službena dokumentacija iz rimskog vremena (Notitia Dignitatum) potvrđuje postojanje takvih legijskih stacionara. Tako se na mjestu današnje Batine Skele spominje »Ad Militare castellum«, na mjestu Zmajevca — Ad Novas, Popovca — Antiana, Lug — Albano, Kamenac — Aureas Mons, a nesumnjivo su dijelovi legija sjedili i na tačkama za koje ne znamo rimske toponime kao što su Dragojlov brijeg, Vardarac, Grabovac i Kopačevo.¹¹ Sva ova logorišta su uz današnju cestu za koju imamo dosta razloga da vjerujemo da je izgrađena na trasi bivše rimske cete Aquincum — Mursa. Isto tako se zna da su uz cestu kraj Dunava, Mursa — Singidunum stajali rimski kastrumi Teotoburgium (Dalj), Cornacum (Sotin), Cuccium (Ilok), Taurunum (Zemun).¹²

Pored ovih cesta, koje su zapravo samo dva kraka jedne te iste komunikacije koja je preko Osijeka spajala Srednju Evropu s Južnom, tadašnjom Panonijom, Rimljani su razgranali široku mrežu magistralnih i lokalnih putova koji su prvenstveno spajali Rim s perifernim dijelovima Carstva, a uz koje je bio posijan veći broj manjih vojničkih stanica.

Znamo da su postojale tri magistrale: podravska, posavska i jadranska. One su bile međusobno povezane većim brojem lokalnih cesta. Podravska magistrala bila je na pravcu Poetovio (Ptuj) — Mariania (Slatina) — Berebis (D. Miholjac) — Iovalia (Valpovo) — Mursa minor (Petrijevci) — Mursa (Osijek) gdje se spajala s cestom Aquincum (Budim) — Singidunum. Posavska magistrala, dolazeći iz Siska, išla je preko Sl. Broda (Marsonia) gdje se spajala s jadranskom magistralom i zatim produžila preko Vinkovaca (Cibalae) za Sr. Mitrovicu (Sirmium).

Podravska magistrala spajala se s posavskim cestama koje su išle preko Daruvara (Aqua Balissa), Požege (Incerum) i Đakova (Certissa).¹³

Legije, u stvari nosioci rimske ekspanzivnosti na Balkanu za vrijeme mira, bili su graditelji ovih cesta i naselja. Strateške potrebe i trgovački interesi igrali su odlučujuću ulogu pri odabiranju celishodnih pravaca za izgradnju cesta i položaja za podizanje vojnih logora i naselja. Zato je, po pravilu, jezgro svakog naselja (neka su bila naslijeđe iz keltsko-ilirskog vremena) bilo utvrđen vojni logor — castrum, oko kojeg su s vremenom izrasla civilna naselja tzv. canabae.¹⁴

S vremenom će pojedina legijska logorišta ili manja mjesta prerasti u gradove od kojih će neki biti uzdignuti i na stepen kolonija na pr.: Colonia Aelia Mursae i Colonia Aurelia Cibalae.¹⁵

11. B. Jankulov, n.d.

12. F. Šišić, Županija virovitička u prošlosti, str. 4, Osijek 1896.

13. E. Spajić, Razdoblje do propasti rimskog carstva, Slavonija 1945 — 1965, Osijek 1965.

14. D. Pinterović, Mursa u svjetlu novih izvora i nove literature 26 Osječki zbornik XI, Osijek 1967.

15. J. Brunšmid, Colonia Aurelia Cibalae, Vinkovci u staro doba, str. 117 — 166, Vjesnik hrv. arheološkog društva, Nova serija, sv. V, Zagreb 1902.

Za bolji uvid u proces razvoja vojničkih utvrda, civilnih naselja i kolonija te njihovog uzajamnog odnosa mogu poslužiti i postavke iz općeg prikaza tog procesa u rano doba rimske Britanije od G. Webstera. Opaža se, veli on, da su većinom urbani centri nastali iz vojničkih razloga, jer se može dokazati da su mnogi od njih zauzeli položaje blizu ranijih utvrda i logora te da su se čete uglavnom snabdijevale iz okolnih civilnih naselja. Tokom vremena tri su legijske utvrde u Britaniji postale kolonije (Camolodunum, Lindum i Glevum).¹⁶

Stanovnici gradova u Panoniji bili su ili kolonizirani Italci (veterani, činovnici i trgovci) ili romanizirani domoroci s municipalnim pravima (municipiji), koji su činili dio gradske aristokracije.

Ovo unapređivanje i rangiranje gradova imalo je, svakako, svoje posebne razloge. Tako je Karakala (211. — 217. n.e.) svojim ediktom o davanju građanskih prava svom slobodnom stanovništvu (Constitutio Antoniana) pod prividnim razlogom da se poveća broj slobodnih građana koji upućuju molitve rimskim bogovima, posebno Sol invictus-u, nepobjedivom Suncu, kao centralnom zajedničkom božanstvu Carstva, u stvari težio da ubrza proces asimilacije slobodnog stanovništva i istovremeno da se unapređeni gradovi uključe u poreski sistem carstva. Takav proračunat potez bio je i onaj Septimija Severa koji je sve legionare izjednačio u pravima na sticanje časti u vojsci, da bi i neitalike privukao u vojsku.¹⁷

Utjecaj helenističkog agrarnog sistema doći će sve više do izražaja kako bude odumirala rimska robovlasnička država. U tom času pojava kolonata posve je jasna, baš kao što je jasna i pojava da centralna rimska vlast u novonastale kolonijalne gradove za gradske senatore postavlja svoje islužene vojnike i oficire. Ovdje se vjerojatno nalazi i odgovor znatnog broja spomenika i ara isključivo vojnih lica s područja Murse i Cibala. U toj lukavoj rimskoj politici krio se i plan likvidacije Kelto-Ilira. Tako će se zamijeniti ilirski epihorski kultovi postupno rimskim, u stvari likvidirati Vidassus s novim bogom šuma Silvanusom, Bindus s Neptunusom, Anzotika s Venus i sl. Mladići iz panonskih krajeva bili su regrutirani i odaslani daleko od zavičaja, čak u mizensku i ravensku flotu i drugdje, na daleke granice carstva da čuvaju sigurnost limesa. Širit će se i rimska genilna imena pr. Aurelius i davati privlačna građanska prava domaćem življu.¹⁸

Zbog čestih ratova i teškog eksploatatorskog sistema postepeno je došlo do smanjenja stanovništva, tako da su Rimljani u vrijeme opće krize rimskog društva na pusta zemljišta naseljavali barbare iz susjednih oblasti.

Rimski politički, privredni i društveni sistem najduže se zadržao u gradovima koji su bili dobro utvrđeni, sistematski uređeni po svim pravilima rimskog urbanističkog umijeća: s kaldrmisanim ulicama, zidanim zgradama, vodovodom i ostalim potrebama tadašnjeg grada. Zbog toga su rimski gradovi bili najsavršeniji tip naselja koji su dotle upoznali naši krajevi.

16. G. Webster, *Fort and Town in Early Roman Britain*, Leicester University Press, 31—35, 1966. g.

17. N. A. Maškin, n.d. str. 256.

18. N. Vulić, *Ilirsko carstvo u rimsko doba*, Glas SAN LXXII, Beograd, 1907. g.

POČECI I RAZVOJ URBANOG ŽIVOTA U SREDNJOVJEKOVNOJ SLAVONIJI

Historijski vakum koji je nastao isčezavanjem Rimljana i većine njihovih gradova s političke karte ovog dijela Evrope više je rezultat pomanjkanja dokumentarnog materijala, a manje posljedica jedne objektivne situacije u rasponu od nekoliko stoljeća.

Iako nijedan historijski izvor ne dokumentira događaje, na području današnje Slavonije, u vrijeme razornih provala Huna, Gota, Gepida, Avara i Slavena u V, VI i VII stoljeću nije teško da na osnovu nekih analogija u zbivanjima susjednih oblasti iskonstruiramo i približnu sliku Slavonije nakon rasula najmoćnije imperije starog vremena.

Velika etnička pomjeranja u Podunavlju, u vrijeme već potpune krize Carstva, izazvali su najprije Huni. Počeli su u manjim hordama da s Gotima krstare po rimskim podunavskim provincijama, izazivajući Vizigote da se ispred njih 377. godine sklone u Trakiju. Poslije rimske katastrofe kod Drinopolja, Vizigoti kreću na Zapad i usput zajedno s Alanima opljačkali su sve do Stridona. Tom prilikom, kako se pretpostavlja, pali su Mursa i Cibalae, iza Sirmiuma, dva najznačajnija grada Panonije Sirmiensis.¹⁹

U kaotičnim prilikama koje su nastale nakon povlačenja Huna, Bizant se našao suočen s novim opasnostima u susjedstvu, zbog pojave Slavena i Avara. Avari nas tu manje zanimaju — Slaveni više. No i o njima bismo jedva što znali, da nisu imali svoje brige.

Slavene s njihovim pravim imenom prvi puta spominje Pseudo-Cezarije Nazinski u V stoljeću. Njihovu pojavu na lijevoj obali Dunava u VI stoljeću zabilježili su Prokopije i Jordanes.

Od tada nailazi se na Slavene, same ili u etno-simbiozi s Avarima, kako 549. pustoše Ilirik i Trakiju. Godinu dana kasnije (550. g.) prelazi preko Dunava »velika množina Slavena kao nikad prije« i pustoši »u punoj slobodi« po bizantijskoj državi.

Nakon osvajanja Sirmiuma 582. i bizantijske podunavske provincije, te razaranja limesa, Slavonije, Hrvatska i Podunavlje dobili su novi etnički lik. U osvojena područja Avari su naselili potiske i druge Slavene, a kako su i ostali Slaveni izvan avarske dominacije krenuli podno moldavsko-erdeljskih planina na jug, tom je slavenskom migracijom bio zapljusnut cijeli Balkan.²⁰

Uzaludni pokušaji Bizanta akcijama od 592.—602. nisu mogli zaustaviti ovaj prodor Slavena. Oni su zajedno s Avarima prodrli čak do Soluna, a 626. našli se čak i pod zidinama Carigrada. Za razliku od Avara, koji su kao izraziti nomadsko-ratnički narod pljačkajući prolazili, Slaveni su se zbog specifičnosti svoje privrede trajno naseljavali i osnivali svoja naselja.

Uz svu fragmentarnost podataka o Slavenima, u njima nalazimo ipak dosta podataka o slavenskoj privredi čiji su temelj bili zemljoradnja i stočarstvo.

---

19. J. Brunšmid, *Colonia Aelia Mursa*, VHAD, 1899. — 1900.

20. *Historija naroda Jugoslavije I*, str. 66, Zagreb 1953.

Pseudo-Maurikije izričito govori o »množini različite stoke i plodova složenih u hambarima, osobito prosa«. Menandar spominje kako su 578. Avari pustošili slavenske zemlje tako da su uništavali usjeve. Od Prokopija saznajemo da su stanovali u zemunicama koje su bile međusobno povezane pokrivenim hodnicima«. Stanuju znatno udaljeni jedni od drugih mijenjajući često naselja.²¹

Tragova ranoslavenske martinovske kulture nema mnogo na čitavom području SFRJ, a ona pripada ranoj fazi avarske dominacije. Kako je ovo pitanje iscrpno obradio Z. Vinski, »O nalazima VI i VII stoljeća u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremena I avarskog kaganata« izgleda da su nalazi kod Osijeka (dio konjaničke opreme), kod Bijelog Brda (ukrasi od pozlaćenog lima), Otoku kraj Vinkovaca (keramika i nakit), Dalju (garnitura za pojas) i drugi registrirani u Vukovaru upravo predmeti spomenutog kulturnog stila.²²

Iako se o tome nigdje posebno ne govori, situacija u kojoj su otkriveni ovi arheološki predmeti, daje dosta osnova za pretpostavku da su u neposrednoj blizini otkrivenih nekropola postojala i trajnija slavenska naselja. No, nama je posebno čudo što ovi znakovi slavenskog prisustva nisu na najužem prostoru nekadašnjih naselja što je posebno slučaj s materijalom koji je nađen nešto istočnije od zidina stare Murse. S tim u vezi postavlja se odmah pitanje zašto se Slaveni, a možda s njima i Avari, nisu naselili na prostoru na kome je stajao rimski grad. Najvjerojatniji odgovor je, da zbog načina života, u vrijeme doseljenja, kod njih nije još postojala potreba za urbanizacijom. Grad kao političko-ekonomski centar za njih je bio nešto strano, što je uvelike prelazilo okvire njihove ekonomike koja je imala izrazito naturalni karakter. Kako su Avari, bez obzira na teritorijalizaciju, bili prvenstveno nomadi-stočari, a Slaveni ratari, i jednima i drugima su za prvo vrijeme za život bolje odgovarala prostrana polja, nego urbane cjeline zatvorene gradskim zidinama.²³

Dokle je trajao ovakav period dezurbanizacije teško je reći. Činjenica je da slavenska naselja još dugo, nakon doseljenja, nisu bila potpuno ustaljena, jer su se njihova plemena češće selila pa čak i izmiješala. Tako su nastajala i nova plemena u geografski zaokruženim oblastima, a dobijala su onda i nova teritorijalna imena. Zbog imovinske diferencijacije koja je započela već u vrijeme doseljenja, postepeno se raspadalo rodovsko-plemensko uređenje. Rodovsku organizaciju zamijenila je seoska općina u kojoj su obradivu zemlju dijelili među »velike porodice«, od kojih su neke i učvrstile svoje pravo na određenu zemlju. Tako su neke moćnije starješine — pošto su se izdvojile iz općinske organizacije — postepeno prisvojile i vlast nad većim dijelom nekadašnjeg općinskog zemljišta.

Upravo takav postepeni razvitak u pravcu formiranja klasnog društva, kao i kod svih Južnih Slavena i u Slavoniji je predstavljao podlogu za teritorijalizaciju

21. Isto, str. 68.

22. Z. Vinski, O nalazima VI i VII stoljeća u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremena I avarskog kaganata.

23. I. Mažuran, Srednjovjekovni Osijek, str. 25, Osijek 1962.

plemenske organizacije i u slučaju potrebe stvaranje plemenskog saveza iz koga je ponikla i jedna od prvih slavenskih država na ovom području (Panonska Hrvatska).

Ne ulazeći dublje u sva ona zbivanja koja su potresla Slavoniju u vrijeme međusobnih borbi Franaka, Bugara, Hrvata, i Mađara u jednom širokom rasponu vremena, možemo reći da je upravo to stalno nemirno vrijeme dovelo do izgradnje i utvrđenja slavenskih gradova, do ustaljenih formi života do diferenciranja zanimanja. Međutim, intenzivnija urbanizacija odnosno sistematska izgradnja većih naselja, nastala je tek u vrijeme kad se zbog novih odnosa težište političkog i kulturnog života prenijelo iz Dalmatinske Hrvatske u Panonsku Hrvatsku.

S obzirom, da se u to vrijeme, zbog drugačijih uslova razvoja u našim krajevima, nije još razvio građanski sloj kao u većini evropskih zemalja, glavni graditelji gradova bili su velikaši ili moćni crkveni redovi koji su bili nosioci feudalizma pod vrhovnim pokroviteljstvom hrvatsko-ugarskih kraljeva.

*

Grad — feudalno sjedište, u nesigurnoj epohi srednjeg vijeka bio je od prvorazrednog značaja s vojnog, upravnog, privrednog i kulturnog gledišta.

Iz prvih naselja slavenskih ratara i stočara s vremenom izdvojile su se utvrđene kule župana i velikaša koje su im služile za osiguranje ličnosti i imovine. S vremenom, uvođenjem i jačanjem feudalnog poretka, oko utvrđenih kula nastala su naselja feudalnog tipa. Naročito poslije podjele zemlje na feudalna dobra izgrađuju se kule — feudalna sjedišta na svim važnijim mjestima radi kontroliranja tranzitnih putova i riječnih prijelaza.

Ova uporišta s podgrađima u kojima su se nastanili pridošli obrtnici i trgovci s vremenom prerastaju u srednjevjekovne gradove.

Gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji dobili su svoj puni značaj nakon velikog prodora Tatara, poslije bitke na rijeci Šajo 1241, kad je postalo očigledno da napadima nadmoćnog neprijatelja lakše odoljevaju utvrđeni i dobro organizirani gradovi, s razvijenom ekonomikom gradskog stanovništva. Upravo iz tih razloga, jedan od prvih poslova Bele IV, nakon tatarskog povlačenja, bio je obnavljanje gradova u koje je naselio strane trgovce i obrtnike. Obnovljene gradove izuzeo je ispod županijske vlasti i podredio izravno kraljevskoj vlasti. U interesu njihovog daljeg jačanja, Bela je gradovima dao i velike povlastice (Petrinja, Samobor, Zagrebački Gradec 1242., Križevci 1252., Jastrebarsko i dr.). Jačanjem obrtničkog i sitnotrgovačkog življa, gradovi su s vremenom postali tip srednjovjekovnih prometnih mjesta i trgovišta, s pravom priređivanja sajmova, kao što je bilo i u ostalim evropskim gradovima.²⁴

U doba razvijenog feudalizma u hrvatsko-ugarskoj državi ima već priličan broj gradova u Slavoniji od kojih su neki postali i administrativno-privredna središta nekih širih područja.

Tako su se kao centri srednjovjekovnih slavenskih županija: požeške, virovičke, križevačke i vukovarske, od XIII do XV stoljeća, razvili gradovi:

Požega u vrijeme Arpadovića postala je centar požeške županije, koja se

24. N. Dobranović, Urbanizam kroz vekove, Jugoslavija I, str. 18, Beograd. Naučna knjiga.

prvi puta spominje u povelji Andrije II 1210, kojom je darovao templarima mnoge zemlje, među ostalima i »Lesnisca de comitatu de Posega«. U požeškom gradu povremeno su boravili slavonski hercezi, članovi kraljevske porodice. S vremenom je Požega, zbog položaja na važnom transverzalnemu putu, koji je spajao još iz rimskih vremena Podravinu s Posavinom, postala značajan trgovački grad.

25. VI 1529. godine u Slavonskoj Požegi su održali sastanak neki pristalice Ivana Zapolje.

1535. godine Požegu je zauzeo smederevski paša Muhamed Jahi-Oglu.²⁵

Virovitica, se isto tako spominje već u XIII stoljeću kao arx reginalis. 1234. godine dodijelio je slavonski ban Koloman (brat kralja Bele IV) stanovnicima Virovitice (hospitibus de magna villa Warenche) razne povlastice. U Virovitici je Bela IV 1242. godine izdao općini zagrebački Gradec povelju slobodnog grada.

1538. godine Viroviticu su zauzeli Turci.²⁶

Križevci; veoma stari grad s bogatom tradicijom još iz vremena narodnih vladara. 1225. godine spominju se kao sjedište istoimene županije.²⁷

Vukovar; pretpostavlja se da mu je srednjovjekovno slavensko ime bilo Vukovo, od čega se razvila pomađareno Vukovar.

Od XIII stoljeća on je glavno mjesto vukovarske županije koja je, zajedno s požeškom županijom, bila posjed slavenskog hercega. 1231. godine slavonski herceg Koloman dodijelio je poveljom stanovnicima Vukovara pravo ribolova na Dunavu i Vuki. To je ujedno i prvi dokumenat u kojem se spominje ime Vukovar.

Od 1526 — 1687. godine gospodari Vukovara bili su Turci.²⁸

Sudeći po nekim historijskim izvorima, stariji od spomenutih gradova je, danas najveći slavonski grad. **Osijek**.

Prvi put pod tim imenom javlja se u jednoj Emerikovoj ispravi još 1196. godine (in foro Ezeek! et in omnibus portibus eorum. . .), kojom je ovaj hrvatsko-ugarski kralj potvrdio cistercijskoj opatiji, Cikader raniju donaciju Geze II iz 1142. godine, kojom je opatija dobila pravo ubiranja pijacovine (tributum fori) i i skelarine (tributu fluvii Draue).

Slijedeći njegov razvojni put, saznajemo da je Osijek nastao na važnom dravskom prijelazu koji su ljudi koristili još u najstarija vremena.

Najprije selo u XI stoljeću, koje se nešto prije križarskih pohoda spominje u jednom »jerusalimskom itinereru«, a zatim važnom trgovačko mjesto kroz koje su u vrijeme tri križarska rata (1096. Gottfried Lotarinški, 1147. Konrad III i Luj VII te 1189. Fridrih Barbarosa) prošle enormne mase križara, hodočasnika i trgovaca.²⁹

Od XIV do konca XV stoljeća Osijek je feudalni grad jedne od najmoćnijih velikaških porodica u Slavoniji, Korođa, koji su u njemu izradili i čvrsti kastel.³⁰

1526. godine zauzeli su Osijek Turci.

25. S. Stanojević, Narodna enciklopedija IV, str. 150. Zagreb 1929.

26. Isto, str. 1096.

27. Isto, II str. 226.

28. Isto, IV str. 1183.

29. N. Kosanović, Dravski prijelaz kod Osijeka u svjetlu novih podataka, str. 105, Osječki zbornik IX—X, Osijek 1965.

30. J. Bösendorfer, Crtice iz slavonske prošlosti, str. 307, Osijek 1910.

I Slavonski Brod je nastao na važnom riječnom prijelazu.

Prvi puta se spominje 1244. godine, kao feud Borića-Berislavića. Na obali Save nađeni su temelji kamene utvrde s kulama i bastionima. Prema načinu gradnje ovaj kastel je pripadao već razvijenom feudalnom dobu.³¹

Razumljivo da su ovo samo neki primjeri, ekstrahirani iz jednog šireg procesa stvaranja gradova, posebne kategorije naselja koja su izrasla najprije iz potrebe da budu zaštita, zatim centar vlasti da bi kasnije uz svoj vojni značaj postala i društveno-ekonomska kategorija koja si je prisvojila pravo na monopolistički položaj u privrednoj razmjeni proizvoda za okolno seosko stanovništvo.

Kao i kod utvrđenih kastela koji su bili stanovi i uporišta pojedinih feudala, i kod mnogih trgovačkih naselja sačuvao se kontinuitet iz prethistorijskog i rimskog doba, jer su ona nastajala i bila osnivana na pogodnim geografskim tačkama. Tako na gotovo svim linijama starih cesta kroz cijeli srednji vijek nalazimo utvrđene gradove i oko njih prigradska naselja (suburbium-e) na pr. Vaška — Slatina — Voćin — Požega, zatim uz podravsku cestu Osijek — Petrijevci — Valpovo — Donji Miholjac — Noskovci — Sopje, i dalje. Uz bivšu cestu Mursa — Incerum, nalazimo srednjovjekovna naselja Koška — Našice — Gradac — Požega i nedaleko od nje Orahovicu i Drenovac. Isto tako imamo brojne gradove, u našim razmjerima, većeg ili manjeg obima, i u Posavini.

Problem srednjovjekovnih naselja u Slavoniji je još u velikoj mjeri neispitano područje s mnoštvom otvorenih problema koje sadržava mnoštvo još neobjavljenih dokumenata kako u domaćim arhivima tako i u stranim, a prvenstveno u Beču i Budimpešti.

Tek se mali broj domaćih autora bavio ovim pitanjem: Bösendorfer, Crtice iz slavonske povijesti, 1910. godine; Đuro Szabo, Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji, 1920. godine, Stjepan Pavičić, Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji, 1953. godine i Vukovska župa, 1940. godine i Matasović, Vinkovci prije 100 godina a od stranih uglavnom mađarski historiografi: Csanky, Magyarorszàg (Szorosabb irtelemben) Gyorffy Gyorgy, Az Arpàd - kori Magyarorszàg törtèneti földrajza, 1963. godine.

SLAVONSKA NASELJA U VRIJEME TURAKA

Za Slavoniju bila je sudbonosna 1526. godini kad su Turci na svom poznatom mohačkom pohodu usput zauzeli Petrovaradin, Ilok, Erdut, Osijek i Đakovo. 1529. godine pao je Morović s čitavom okolinom. 1532. godine zauzeta je Požega, a 1536. godine, zajedno s čitavom srednjom Slavonijom, zauzeti su Vinkovci, Cerna, Ivanovo, Babina greda, Jaruge i Novigrad.³²

Ti ratovi i turska osvajanja su poput kataklizme katastrofalno prorijedili slavonsko stanovništvo. Na stotine sela potpuno je uništeno i napušteno, pa je ovo pustošenje ličilo na reprizu onoga što je Slavonija doživjela za vrijeme razorne najezde Mongola 1241. godine. Naročito teško je stradala bliža i dalja osječka okolica. Od tog udarca Slavonija se nije oporavila kroz čitavih 150 godina turske vlasti, pa čak i više decenija poslije protjerivanja Turaka.

31. Slavonski Brod i okolica, Vijesti Muzeja Brodskog Posavlja, Slavonski Brod 1964., br. 1.

32. T. Smičiklas, 200-godišnjica oslobođenja Slavonije, Djela JAZU knj. XI, Zagreb 1891.

Uporedo sa zauzimanjem pojedinih dijelova Slavonije, Turci su uvodili i svoju upravu s težnjom da, ukidanjem dotadašnjeg županijskog uređenja, stvore jedinstvo čitavog zauzetog teritorija. Prema podacima iz šesnaestog stoljeća, Tursko Carstvo, onako ogromno, s prostorima u sjevernoj Africi i od srednje Azije preko čitavog Balkana do Budima na sjeveru, bilo je podijeljeno na 22 beglerbegata ili vilajeta. Manje upravne jedinice bili su sandžaci i nahije.

Tom organizacijom bila je obuhvaćena i Slavonija i podijeljena između dva beglerbegata: bosanski i budimski. Dva sandžaka — u Požegi i Pakracu — obuhvaćala su čitavu današnju Slavoniju, s krajevima oko Moslavine, današnjeg Bjelovara i Virovitice.

Podrobnije podatke o administrativnoj podjeli Slavonije u XVII stoljeću dao je 1620. godine sam bosanski beglerbeg Ibrahim-paša Merimbegović:

»Sandžakat Požega obuhvaća ove gradove:«

Požega, s okolinom ima više od hiljadu kuća i više od hiljadu vojnika. Grad je sagrađen kao tvrđava s dva ili tri topa. Sjedište je kadije i sandžaka.

Orahovica, grad zidan s lijepim zgradama. Više od dvjesta dimova. Pod oružjem ima 300 ljudi. Ima tvrđavu s nešto manjih topova. Sjedište je kadije.

Kraljeva Velika, grad je zidan na dosta velikom prostoru. Dvije stotine kuća ima izvana, a isto toliko iznutra. Ima pod oružjem oko dvije stotine ljudi. Ima tvrđavu i u njoj age.

Virovitica, jaki grad zidom opasan. Ima tvrđavu i nešto malo topništva. Varoš i tvrđava imadu oko tri stotine dimova, ljudi pod oružjem na broju četiri stotine, imadu age i kapetana, koji ondje stalno prebiva.

Slatina, mjesto zidano, ima tvrđavu koja zajedno s mjestom ima oko 70 kuća, a isto toliko ljudi pod oružjem. Ima agu.

Voćin, mali gradić isto tako zidan kao i Slatina, a ima pod oružjem ljudi sedamdeset.

Osijek, grad na obalama Drave. S one strane ima jedan toranj i u njemu jedan top do trideset pedalja. Varoš može imati do hiljadu kuća, ljudi pod oružjem ima na broju do dvije hiljade. U njemu sjedi kadija i kapetan (dizdar).

Vikor, grad zidan, imat će u svemu zajedno s mjestom do sto kuća, a ljudi pod oružjem do sto i trideset. Jedan aga ima u gradu.

Brod, u čarobnom kraju, mjesto ima kuća na broju osamdeset. Ljudi pod oružjem isto toliko. Onamo dospije kadgod sandžak. Kadija prebiva stalno. Daleko od Požege jedan dan.

Dakovo, ima slične prilike kao i Brod. Ima ljudi osamdeset.

Drugi sandžak u Slavoniji bio je cernički. On je obuhvaćao ove gradove: Cernik, Pakrac, Bijelu Stijenu, Sirač, dok su Gradiška, Jasenovac i Kobaš pripadali Bosni.

»U našem popisu nema Valpova grada niti njegova kotara. Ovo mjesto bilo je veće od mnogih spomenutih mjesta. Nije spadalo sandžaku požeškom već pod obližnji Pečuh, kako je bilo i u crkvenom pogledu... Imade dizdara ili kapetana janjičara s četrdeset momaka, a u njemu je dvadeset i pet spahija u svojim kućama«.³³

33. F. Šišić, n.d. str. 62.

U razvitku naselja onoga doba, ovakva podjela na sandžake, nahije i kadiluke bila je značajna novost. Svaki sandžak, nahija ili kadiluk dobio je svoje sjedište u kojem se u prvom redu naselilo činovništvo, upravno, sudsko, prosvjetno i vojničko. Tako su ta središta, naročito sandžaci, u vrijeme Turaka postala jača naselja s odabranim stanovništvom. No s vremenom i njihova klasifikaciona struktura u znatnoj mjeri se izmijenila, jer su se u njima naselili obrtnici, trgovci i svi drugi koji su naši da je njihovo prisustvo korisno u tim mjestima. U tim gradovima (varošima) nastanili su se i turski feudalc i radi vlastite sigurnosti. I najzad, ono što je gotovo još važnije, u njima se nalazila veća ili manja posada s porodicama. Zavisno od takve njihove uloge u političkom, ekonomskom i vojničkom životu turske pokrajine, razvijala su se i pojedina mjesta, tako da su najveću pažnju Turci posvetili centrima sandžaka i utvrđenim gradovima na važnim strateškim tačkama i varošima, na raskrsnicama prometnih arterija.³⁴

Zbog ovakve situacije, najvažniji grad u Slavoniji bila je Požega. Ona je bila ne samo upravno središte Požeškog sandžaka, nego i najznačajnije privredno središte bogate požeške kotline. Požega je bila posrednik u privrednom prometu Bosne i Slavonije, a preko dubrovačkih trgovaca, koji su ovdje boravili, održavala se veza s morem i Beogradom. Kako je grad okružen brdima, nije ga bilo lako braniti, i zato je imao stalnu posadu od preko 1000 ljudi. Usprkos tome Požega je je potkraj XVI stoljeća više puta spaljivana (1569 i 1599), a uz to ju je dva puta zahvatila i kuga (1599 i 1606) što se sve nepovoljno odrazilo na privredni razvitak grada.³⁵

Drugi značajniji grad bio je Osijek, prvenstveno zbog svog strateškog značaja, a zatim kao važna spona između Ugarske i Slavonije.

Kao i u većini varoši, i u Osijeku je preovladalo muslimansko stanovništvo, tako da je grad potkraj XVI stoljeća imao sedam džamija i 93 od sto stanovništva muslimana.

Privrednom razvitku Osijeka mnogo su pridonijeli, čuveni Sulejmanov most (sagrađen 1566), koji je omogućavao lagan pristup trgovcima iz srednje Evrope, i nadaleko čuveni osječki sajmovi koji su trajali i po osam dana. Opise ovih sajmova dali su kanonski vizitor Bartol Kašić 1612. godine i čuveni turski putopisac Evlija Čelebija 1664. godine.

Od ostalih mjesta u turskoj Slavoniji, kako je to već zabilježio Ibrahim-paša Merimbegović, treba još istaći Đakovo, Orahovicu, Valpovo, Pakrac, Cernik, Veliku i Brod.³⁶

Ovdje treba posebno reći, da su gotovo svi ti turski gradovi u stvari nekadašnja srednjovjekovna feudalna uređenja kojima su Turci, pored organizacije, dali još i orijentalni izgled. U stvari, oni su ostavljali sve srednjovjekovne gradove ukoliko ih u toku najezde nisu razrušili. Snabdjeli su ih manjom posadom, naselili ponekim predstavnikom svoje vlasti, obrtnicima trgovcima i feudalcima.

Što se tiče svih tih mjesta, od većih varoši pa do manjih kasaba, u njima je već od prvih godina turske vlasti preovladalo muslimansko stanovništvo. I što je duže trajalo tursko vladanje, njihov broj, zbog intenzivne islamizacije doma-

34. Historija naroda Jugoslavije I, str. 596.

35. Isto, str. 627.

36. Isto, str. 628.

ćih ljudi, sve je više rastao. Tako je od polovine XVII stoljeća broj muslimana bio daleko iznad polovine. Zbog svega ovoga, razvitak naselja u turskom periodu razvijao se jednostrano. Razvijali su se uglavnom gradovi, političko-upravni i ekonomski centri. Sela i manja trgovišta ostala su nerazvijena, s primitivnom proizvodnjom. I što je dulje trajala turska vlast, zbog nepodnošljivih uvjeta koje je donosio podređeni položaj u XVII stoljeću, ta manja mjesta gube stanovništvo. Ono se raseljavalo, bježeći preko granice ili u središta gdje su nalazili snošljivije životne uvjete.

Posljedice ovakvog stanja osjetile su se dugo nakon definitivnog turskog povlačenja s ovog teritorija 1690. godine.

ETNIČKE PROMJENE I RAZVITAK NOVIH GRAVITACIONIH CENTARA U DOBA MANUFAKTURNOG KAPITALIZMA I INDUSTRIJALIZACIJE

Odmah nakon oslobođenja Slavonije došlo je do krupnih topografskih, antropografskih i političko-ekonomskih promjena na njenom teritoriju, koje su kasnije našle snažnog odraza u sveopćem razvoju ove pokrajine.

Pojedina sela, naročito manja, zahvaćena ratnim vihorom nestala su s geografske karte. Snažnim migracionim strujanjima na upražnjene prostore izmjenila se etnografska slika Slavonije. Umjesto bivših turskih upravnih i kulturnih centara izrasli su novi administrativno-upravni, kulturni i ekonomski centri koji sve do najnovijeg vremena postaju gravitacione tačke u razvoju pojedinih slavonskih oblasti.

Samo u osječkoj okolini, koja je najteže pogođena nedaćama austrijsko-turskog ratovanja od 1683. — 1691. godine, jednom za svagda zbrisana su sela Keštinac, Tičina, Marinovac, Leskovac, Barfalva, Petruš, Sanko, Ilijašević, Križevac, Pečenica i dr. Isto tako je i u vinkovačkom, đakovačkom, valpovačkom i miholjačkom kraju ostalo mnogo napuštenih sela. I dok je u prvoj fazi, u vrijeme turskog rasula, došlo do masovnog iseljavanja življa, koji se povlačio s ovog teritorija, zajedno s turskom vojskom (prvenstveno muslimanskog, a zatim starosjedilačkog ili naknadno doseljenog neturskog stanovništva), u drugoj fazi u novonastalim prilikama početkom XVII stoljeća došlo je do još snažnijeg priticanja novih stanovnika.³⁷

Tako su, nakon sloma Rakocijevog ustanka 1708. godine i kuručkih nasilja izbjegle iz područja Baboča, Barča i Mohača mnoge srpske porodice kojima su se pridružile i neke nešto malobrojnije hrvatske porodice. Gotovo svi su se oni naselili u naseljima uz desnu obalu Drave i Dunava (Aljmaš, Erdut, Dalj, Čepin, Tenje), ili nešto dublje u Povučju i Pobosuću.

Na mjesta ovih iseljenih porodica naselili su se u Baranju i Šomođ Nijemci, Mađari, i Slovaci.³⁸

U valpovačkom kraju znatnije promjene dogodile su se uglavnom samo u Valpovu. Po odlasku Turaka u tom mjestu »...ostalo je pustih dvjesto dobro iz-

37. Smičiklas, n.d. str. 40—44, 56, 60, 63, 87—93.

38. S. Pavičić, Podrijetlo Hrvatskih i srpskih naselja ... str. 122, Zagreb 1953.

građenih kuća s vrtovima i s gospodarskim zgradama.

Nije stoga čudo, da su velika čest kršćanskih starosjedilaca iz okoline i ponešto doseljenika iz drugih krajeva, iz Baranje, Bosne, Hrvatske, Bačke i susjedne Slavonije, odmah u jesen 1787. godine i u potonjih nekoliko godina unišili u njega«. Popis iz 1702. godine našao je u Valpovu već 104 nastanjene kuće.³⁹

Miholjac, oko čijih su se zidina vodile žestoke borbe, kao i oko valpovačkih, isto tako je naglo povećao broj stanovnika, »zadržavši značaj trgovišta i imajući obilno dobre, plodne zemlje«. Već u popisu iz 1702. godine u njemu je zabilježena 51 kuća, a taj se broj prema popisu iz 1733. godine popeo na 78. Prema Pavičićevom mišljenju koje on izvodi na osnovu nekih toponomastičkih prezimena, jedan dio miholjačkog stanovništva došao je iz najbližih zapuštenih sela, dok popisivač iz 1702. godine kaže da miholjačko stanovništvo čine doseljenici iz različitih strana.⁴⁰

Našice i Podgorač Turci su napustili bez borbe 1687. godine. Čim su borbe prestale, u smirenim prilikama poslije 1692. godine većina izbjegloga stanovništva vratilo se, te su tom prilikom nastanjene Našice, Podgorač i većina okolnih sela. Prema prvim propisima, na cijelom tom području našlo se oko 150 porodica od kojih je bilo svega 26 u Našicama. Skupno nastanjivanje našičkog kraja trajalo je otprilike do 1720. godine, a onda je otpočelo pojedinačno doseljavanje koje je, iako sporo, ipak stalno povećavalo broj stanovnika. Doseljavalo se s više strana, ali najviše iz jugozapadne Hrvatske. Srbi su dolazili uglavnom iz Baranje i iz krajiških krajeva istočne Hrvatske.⁴¹

Kao i kod većine centralnih mjesta, u krajevima koje su napustili Turci, i Vukovar je povećao broj svojih stanovnika na račun okoline, jer su se stanovnici manjih sela raselili u veća sela i u sam Vukovar. Tako se u početku XVIII stoljeća u Vukovaru našlo oko 150 porodica doseljenih iz okoline. A kako je u okolini Vukovara ostalo mnogo puste zemlje poslije odlaska Turaka, to se u ovaj prostor iza 1696. godine naselilo mnogo doseljenika iz istočne Bosne, Like, sjeverne Dalmacije, Srbije, Baranje i Bačke, tako da je prema prvom popisu iz 1732. godine u Vukovaru registrirano 134 srpske pored 33 hrvatske porodice.⁴²

U Vinkovcima, koji su iza 1687. godine brojali svega 40 — 50 kuća, prema popisu iz 1729. godine, broj se popeo na 110. Uslijed stalnog priliva doseljenika iz dalje okoline, iz Bačke, Bosne, Like i drugih dijelova Hrvatske. Vinkovci su brzo izrasli iz neznatnog naselja turskog vremena u značajno obrtničko-građansko naselje.

Oko Đakova nije bilo većih vojnih akcija i zbog toga je stanovništvo toga kraja ostalo pošteđenije od ostalih. Zato u tom kraju i nije bilo tako korijentih promjena kao u drugim dijelovima Slavonije. Za brodsku tvrđavu vodila se duža borba koja je imala i težih posljedica. Narod je morao tražiti spas u zbjegovima. Stanje se počelo sređivati tek iza 1691. godine kad su se u Brod počeli doselja-

39. T. Smičiklas, n.d. str. 93, 94.

40. S. Pavičić, n.d. str. 150.

41. Isto, str. 159.

42. Isto, str. 86.

vati prvi doseljenici u puste kuće izbjeglih Turaka, Brod je brojao oko 80 — 100 kuća. Već početkom XVIII stoljeća taj broj se povećao na 220 porodica. 1730. godine bilo ih je 250, a 1760. godine već 325 kuća i 1021 stanovnik. I ovdje su doseljenici iz raznih krajeva Bosne i Hrvatske ubrzo nadmašili broj starosjedilaca.⁴³

O stanju u Požegi saznajemo opet iz popisa od 1702. godine. S obzirom da u kraju oko Požege i Cernika nije bilo većih borbi, jer su se turske posade predale austrijskoj vojsci, tursko se stanovništvo još početkom rata iselilo preko Save u Bosnu. Iza odbjeglih muslimana ostalo je dosta puste zemlje u čitavom kraju oko Požege i Cernika. Tek iza 1692. godine na prazan prostor potekle su prve struje doseljenika. Glavna seoba je trajala sve do početka XVIII stoljeća. U njoj su sudjelovali ponajviše Hrvati i Srbi iz Bosne, a bilo je nešto i Hrvata iz bližih krajeva. No i taj priliv novog stanovništva nije bio velik, tako da je u popisu iz 1730. godine u cerničkom kraju zabilježeno svega 414 hrvatskih kuća. Ni Srbi se nisu u većem broju naseljavali. Tek u popisu iz 1760. godine je zabilježen znatniji porast stanovništva, 7430 stanovnika i 766 kuća.⁴⁴

Samo Požega, koja je kao sjedište turskog sandžaka 1680. godine imala preko 3200 kuća i oko 16.000 stanovnika, 1702. godine imala je svega 220 domaćih porodica. Cijeni se da je poslije odlaska Turaka izgubila oko 15.000 stanovnika. Snažnije naseljavanje počelo je tek u drugoj polovini XIX stoljeća kad je ovamo potekla snažna struja doseljenika iz zapadnih krajeva Hrvatske, osobito Like, Gorskog kotara i Primorja. Oni su se u većem broju na tom području, uselili gotovo u sva sela.⁴⁵

*

Pored ovakvog silnog komešanja naroda, nakon odlaska Turaka, koje je u stvari nastavak konstantnih migracionih gibanja koja su kroz dugu prošlost stalno mijenjala etničku strukturu Slavonije, u novim uslovima komorsko-vojnog kondominija, a posebno vojno-graničarske organizacije, došlo je i do velikih promjena u značaju pojedinih mjesta.

Tako su nekadašnja turska upravna sjedišta Cernik (sjedište sandžaka) i Ivankovo (sjedište nahije) morala ustupiti svoja mjesta Novoj Gradiški i Vinkovcima koji su postali značajna središta Vojne krajine.

U izvjesnom smislu i Slavonska Požega, bez obzira što je zadržala status županijskog centra, izgubila je dosta od svoga značaja, jer se naglo počeo razvijati Slavonski Brod kao središte graničarske regimente, a kasnije i važno prometno čvorište.

Još snažniju transformaciju doživio je Osijek, doskora »turska kasaba« i centar kadiluka. Zbog izvanrednog strateškog položaja Osijek je uz Petrovaradin, Arad i Temišvar pretvoren u najjaču tvrđavu ovog dijela austrijskog carstva. Istovremeno postao je i sjedište Zemaljske vlade (»Landes deputation«) i vojne uprave, a od 1745. godine i sjedište virovitičke županije.⁴⁶

43. S. Pavičić, n.d. str. 262.

44. Isto, str. 244.

45. Isto, str. 243.

46. Historija naroda Jugoslavije II, str. 1034, Zagreb 1959.

Samo po sebi se razumije, da je ova nova uloga koja je dodjeljena spomenutim gradovima u prvo vrijeme kao važnim vojnim i upravnim centrima, kojoj su se kasnije pridružili razvijeni obrt, manufaktura, industrija i trgovina, bila od prvorazrednog značaja u njihovom daljnjem razvoju. I prema tome koliko su ovi elementi više dominirali u pojedinim mjestima od toga je zavisio i stepen ubrzanja njihovog razvoja, koji je jasno, zbog poznatog razloga — zaostalog razvitka — u našim prilikama bio još veoma skroman.

Tako se zahvaljujući upravo ovim faktorima, uz dodatak važnog središta seoske pokrajine i značajnog geografskog položaja, kao što smo već istakli — razvio **Osijek**.

Za smještaj i razvoj ovog grada imao je veliko značenje stari uzdužni saobraćajni pravac Podravina — Podunavlje, koji se kod Osijeka ukrštao s poprečnim putem od sjevera prema jugu, s ograncima za Bosnu i Srijem. Tim putem bio je moguć saobraćaj prema zapadnoj Mađarskoj i srednjoj Evropi bez prelaženja preko Dunava. U prošlosti je na Dravi kod Osijeka bio i mali otok koji je olakšavao prijelaz, a uzdignuta desna obala Drave na rubu slavonske diluvijalne terase štiti-la je naselje od neposrednih poplava.

Nakon oslobođenja Slavonije od Turaka, srušena je turska tvrđava, a u vremena od 1711. — 1719. godine počinje izgradnja velike tvrđave po uzoru na holandske tvrđave nizinskog tipa, zadržavajući urbanističku koncepciju turske varoši.

Pored toga što je bio sjedište komorske uprave i zemaljske vlade, Osijek je sve do 1783. godine sjedište general-komande za čitavu Slavoniju. Od 1745. godine je sjedište virovitičke županije do njenog ukinuća. 1786. godine tri gradske općine (Gornji grad, Tvrđa i Donji grad), koje su se razvijale odvojeno, ujedinile su se u jednu. Do kraja XVIII stoljeća Osijek je vojno-administrativno i obrtničko-trgovačko središte Slavonije, a vrlo dugo jak centar svilarstva. Brži razvitak grada započeo je poslije izgradnje tvrde ceste preko baranjskih močvara. (177)

1809. godine dobiva status slobodnog i kraljevskog grada.

Otada doživljava kontinuirani privredni razvitak (trgovina, obrt, riječni saobraćaj, sajmovi, industrija).⁴⁷

Potkraj XIX i u početku XX stoljeća Osijek je jedan od najvećih i najrazvijenijih gradova u Hrvatskoj i Slavoniji (tvornica žigica 1856, kože 1872, pokušstva 1892, lana 1901, mlinovi 1879, 1911, pivara 1856, plinara 1884, ljevaonica željeza 1912, i dr.).

47. Bösendorfer, n.d. str. 376.

Prvi pouzdani podaci o stanovništvu Osijeka su iz XVIII stoljeća.⁴⁸

1745. imao je	6.917 stanovnika
1870. imao je	17.247 stanovnika
1910. imao je	28.505 stanovnika
1931. imao je	40.337 stanovnika
1948. imao je	50.398 stanovnika
1953. imao je	57.427 stanovnika

Uporedo s privrednim jačanjem razvio se u Osijeku i intenzivan kulturni život. Prvu štampariju osnovali su franjevci (1735 — 1774), a štamparija I. M. Divalda nastavila je rad od 1775. godine.⁴⁹

Slavonski Brod

Najveći je grad u nizinskoj ravni slavonske Posavine (1961 godine 28.810 stanovnika).

- 1735. sjedište je krajiške kapetanije, a
- 1748. sjedište krajiške pukovnije.
- 1751. je slobodna krajiška općina (komunitet).

Od kulturno-historijskih spomenika iz tog razdoblja sačuvana je tvrđava građena 1772. — 1741. godine po Vaubanovom sistemu. U XVIII i XIX stoljeću Slavonski Brod je veoma važno mjesto u tranzitnoj trgovini na hrvatsko-slavonskom području kao stanica na riječnom putu koji vodi Savom (uzvodno do Siska, Kupom do Karlovca i dalje kopnom do luka na sjevernom Jadranu, a nizvodno do njenog ušća u Dunav). Slavonski Brod zadržao je svoj položaj saobraćajnog čvorišta i nakon pojave prvih željezničkih pruga u Hrvatskoj, kad je od 1862. godine plovidba Savom (dijelom parobrodska) dobila u Sisku željezničku vezu s Trstom. Međutim, neuspjeh nastojanja domaćih privrednih krugova da osiguraju gradnju željezničke pruge na tradicionalnoj magistrali istok-zapad ugrozio je trgovinske pozicije Slavenskog Broda. Naročito je njegova uloga u saobraćaju s bosanskim područjem oslabila poslije austro-ugarske okupacije Bosne i Hercegovine (1878), kad je prilikom izgradnje željezničkog spoja iz Ugarske (preko Dalja i Slavenskog Broda) pruga normalnog kolosjeka produžena preko Save i tako je pretovarnim čvorištem za vezu s uskotračnom mrežom bosansko-hercegovačkih željeznica postao Bosanski Brod. Tek više godina kasnije, potkraj stoljeća, upotpunjena je mreža slavonskih željeznica i Slavonski Brod je ponovo dobio povoljne mogućnosti za brži razvitak trgovine i industrije.

1881. nakon ukidanja vojno-krajiškog sistema i prelaskom pod bansku upravnu vlast dobiva status grada i bilježi znatan porast stanovništva.⁵⁰

1869.	3.380 stanovnika
1900.	6.539 stanovnika
1910.	9.142 stanovnika

48. Enciklopedija Jugoslavije VI, str. 393, Zagreb 1965.

49. J. Bösendorfer, n.d. str. 396.

50. R. Horvat, Slavonski Brod, Zagreb 1941.

Vinkovci

Srednjovjekovno slavonsko naselje na mjestu današnjih Vinkovaca stradalo je u prvoj polovini XVI stoljeća.

Vinkovci napreduju od organiziranja Vojne krajine (sjedište štaba brodske regimente i generala). Sve do ukidanja Vojne krajine (1. X 1873) Vinkovci su i središte organa uprave.

1920. godine Vinkovci postaju gradom.⁵¹

Slavonska Požega

Staro županijsko mjesto. Nakon povlačenja Turaka i Slavonska Požega kao i cijela Slavonija dobiva vojničko-komorsku upravu do 1745. godine, kad su odlukom Marije Terezije obnovljene tri slavonske županije (požeška, virovitička i srijemska). Tada Slavonska Požega postaje sjedište županije.

1765. godine Slavonska Požega postaje slobodni kraljevski grad.⁵²

Vukovar

Kao i Slavonska Požega 1745. godine postao je sjedištem županije (srijemske). 1919. godine postao gradom.⁵³

Nova Gradiška

Do XVIII stoljeća bilo je u prigorju iznad sadašnje Nove Gradiške feudalno naselje Cernik, koje za vrijeme Turaka postaje i sjedište sandžaka.

U vezi s kolonizacijom područja oko Psunja u XVIII stoljeću je uprava Vojne krajine počela s planskom izgradnjom novog središnjeg naselja Nove Gradiške.

Nakon izgradnje željeznice od Sunje do Slavenskog Broda (1889) Nova Gradiška se proširila uzduž glavnih cesta.⁵⁴

Virovitica

Prilikom reinkorporacije Slavonije Hrvatskoj (1745) obnovljena je virovitička županija, ali joj je sjedište prebačeno u Osijek. Od 1726. do 1841. godine je u posjedu plemićke porodice Pejačević, a kasnije knezova Schaumburg — lippe.⁵⁵

Đakovo

Sve do 1687. godine jedna od najvećih tvrđava u istočnoj Slavoniji.

1687. godine Đakovo je spaljeno. Ostalo je svega 13 kuća sa 300 stanovnika. 1702. godine počelo je naseljavanje Đakova iz sjeverne Hrvatske, Bosne i

51. S. Stanojević IV, n.d. str. 1084.

52. Isto, str. 150.

53. Isto, str. 1183.

54. Isto, str. 143.

55. Isto IV, str. 1096.

Bačke.⁵⁶

1780 godine Đakovo ima oko 1.000 stanovnika.⁵⁷

1850. godine Đakovo ima oko 2.360 stanovnika.

1900. godine Đakovo ima oko 5.335 stanovnika.

Valpovo

1687. godine postaje komorsko dobro.

1725. godine kralj Karlo III s 45 drugih mjesta u Slavoniji darovao je Valpovo barunu Petru Pranday-u.⁵⁸

U susjedstvu Valpova u XIX stoljeću (1844) nastalo je radničko naselje Belišće, kojemu su osnovu dali starosjedoci.⁵⁹

Našice

Naselje je obnovljeno novim doseljenicima nakon oslobođenja od Turaka.

Od 1734. do 1945. godine je vlasništvo grofova Pejačević.⁶⁰

U želji da se upotpuni prikaz razvitka naselja koliko je to već moguće u jednom ovako skućenom radu, i to u vrijeme kada je talas industrijalizacije zahvatio i naše gradove koji su zbog objektivnih razloga (stalnih uznemiravanja i druge okupacije) bili u osjetnom zaostatku ekonomskog i kulturnog razvitka, neće biti na odmet ako na kraju zađemo malo i u domen statističkih podataka iz vremena XIX i početka XX stoljeća.

Nažalost ne raspolažemo odvojenim podacima za uže slavonsko područje koje bi nas zapravo u ovom slučaju i zanimalo, i zbog toga smo prisiljeni dati neke kumulativne podatke izvađene iz literature za čitavu Hrvatsku i Slavoniju, što će ipak, nadamo se, pomoći da se dobije makar i približna slika ekonomskih i etničkih kretanja koja su u međusobnoj ovisnosti.

Hrvatska i Slavonija u doba intenzivnijeg razvoja kapitalističkih odnosa, jačanja proizvodnih snaga i jačih socijalnih strujanja, tj. u vremenu od 1960. pa do 1921, obuhvaćale su teritorij od 42.532 km². Broj stanovništva, prema podacima koje je dao M. Kreser (Gustoća stanovništva Hrvatske i Slavonije 1917) kretao se ovako:

56. Isto I, str. 40.

57. Enciklopedija Jugoslavije III, str. 199.

58. S. Stanojević, n.d. str. 1027.

59. S. Pavičić, n.d. str. 146.

60. S. Stanojević, n.d. str. 33.

Godina	Stanovnika	Apsolutni	Relativni
		porast	porast
1850.	1,626.608	—	—
1857.	1,668.256	41.648	3,79%
1869.	1,838.884	170.628	8,88%
1880.	1,892.499	54.301	2,95%
1890.	2,186.410	293.911	13,53%
1910.	2,621.954	201.778	8,5 %
1900.	2,416.304	214.456	9,8 %

Kao što je vidljivo, porast stanovništva bio je spor, što je bio rezultat — kako tvrdi Kreser — uzimanja nesrazmjerno velikog broja mladih ljudi u vojsku, zatim čestih epidemija (kao na pr. 1869 — 1880) i iza 1900. sve jačeg iseljavanja u zapadne zemlje, naročito u Ameriku.

Iz tih razloga bila je i neujednačena gustoća stanovništva u pojedinim krajevima i gradovima.

Tako je na pr. na 1 km² u Zagrebu bilo 1179,7 stanovnika, u Osijeku 550,6, a u Varaždinu 200 itd.

U gradovima, uz ostale uzroke, na gustoću i broj stanovnika utječe i slaba razvijenost industrije, dok je u pokrajini utjecala i plodnost kraja i socijalni položaj seljaka: prezaduženost, veliki posjedi.⁶¹

Razvoj pojedinih gradova u Hrvatskoj i Slavoniji može vidjeti iz slijedećeg pregleda broja stanovnika:⁶²

Godine	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.
Zagreb	16.657	20.402	29.218	38.742	57.690	74.703
Osijek	13.883	17.247	18.201	19.778	23.018	28.505
Zemun	8.746	10.046	11.836	12.823	14.517	15.835
Varaždin	8.978	10.623	10.371	11.055	11.494	12.149
Karlovac	5.515	11.182	11.886	12.467	13.454	14.992
Brod	2.736	3.380	4.433	4.938	6.539	9.142
Požega	2.743	2.962	3.294	4.077	4.978	5.885
Bjelovar	1.691	2.418	3.443	4.135	4.889	6.312
Sisak	?	4.273	5.529	6.129	6.632	7.545
Mitrovica	?	5.942	7.144	9.541	11.510	12.325
Svega:	60.949	88.475	105.355	123.685	154.721	187.393
Više prema 1857.	—	27.526	44.405	62.736	93.772	126.444

61. M. Kreser, Gustoća stanovništva Hrvatske i Slavonije, Zagreb 1917.

62. M. Zoričić, Žiteljstvo kraljevina Hrvatske i Slavonije po zvanju i zanimanju, Rad JAZU, str. 95, Zagreb 1896.

Kao što se vidi iz ovog pregleda, porast stanovništva u ovih deset većih gradova od ukupno 20, koliko je u to vrijeme bilo u Hrvatskoj i Slavoniji, išao je veoma sporo. Trebalo je 33 godine da se udvostruči, a 53 da se utrostruči. Pri tome treba imati u vidu, da je i taj priraštaj postignut više priključenjem okolnih sela pojedinim gradskim teritorijama, nego što je to bila uobičajena posljedica kapitalističkog razvoja, koji je veoma sporo uzimao maha u našim krajevima. Zbog toga su još dugo vremena naši mnogi gradovi imali pretežno seljački karakter.

Z a k l j u č a k

Tek iza prvog svjetskog rata, kad su u prilikama nove nacionalne države počela da se razvijaju nova ekonomska i kulturna središta, uslijed intenzivnijeg ulaganja domaćeg i stranog kapitala u jugoslavensku privredu počeo je i skokoviti porast stanovništva koje se u mnogim našim gradovima pomnogostroćilo. No, usprkos ovakvog prividnog napretka, širenje pojedinih gradova odvijalo se stihijski, bez nekih smišljenih dugoročnih planova.

Zahvaljujući historijskom preokretu iza oslobođenja, nakon drugog svjetskog rata stvari su se i u ovom pravcu iz osnove izmijenile. Prokrčeni su putovi urbanizma kako u pogledu njegovog teorijskog oformljavanja tako i praktičnog korištenja u političke, privredne i kulturne svrhe u vezi izgrađivanja i preuređenja svih vrsta ljudskih naselja, od sela pa do industrijskih naselja i gradova.

Nikola Kosanović

L'EVOLUTION DES HABITATS EN SLAVONIE DEPUIS LES PREMIÈRES IMMIGRATIONS JUSQU'AUX FORMES URBAINES CONTEMPORAINES (FORMATION DU LIEU D'HABITATION, FACTEURS ET PROCESSUS DE GRAVITATION)

Résumé

Après la Première guerre mondiale, quand dans les conditions du nouvel état national commencèrent à se développer de nouveaux centres économiques et culturels par suite des investitions plus intensives du capital du pays et étranger dans l'économie yougoslave, commença une rapide augmentation du nombre des habitans qui dans beaucoup de nos villes se multiplia de plusieurs fois.

Malgré ce progrès apparrant l'élargissement des villes se déroula d'une manière irrégulière et imprévisible sans un plan à long terme.

Grâce au changement historique après la libération, après la Deuxième guerre mondiale, les affaires ont changé entièrement aussi dans cette direction.

Les chemins de l'urbanisme ont été frayés quant à sa formation théorique aussi bien à son utilisation pratique pour des buts politiques, économiques et culturels en rapport avec l'édification et la transformation de tous les habitats humains, du village jusqu'aux colonies industrielles et villes.